

NEKI PROBLEMI ODNOSA SLOBODE I PRAKSE

Čovjek je biće koje poseže za izvorima bivstvovanja tražeći u njima odgovor na pitanje o svom bivstvu¹ i iz naslućenih odgovora crpe mogućnosti za stvaranje vlastitoga ljudskog života. Taj čovjekov životni proces — proizvođenje njegovih svjetova, njegove zbilje, civilizacije i kulture — pokazuje stoga isto svojstvo da nalazi životne impulse u neprestanom stavljanju u pitanje vlastitih izvora. Ma koliko čovjek stradao zbog takvog zbiljskog otvaranja pogleda prema bivstvu sebe i svijeta on upravo u tome doživljava svoju slobodu i smisao² svoga postojanja. Samo tako, naimе, može, relativizirajući sve što je dato, oblikovati zbilju prema svojim bitnim intencijama, humanizirati svijet.

Tako nastaju tvorevine strukture i zakonitosti koje se ne mogu bez ostatka izvesti iz zbivanja prirode, niti iz onoga što je već ostvareno na nekom razvojnom stupnju, nego znače svojevrsni **novum** u cjelokupnosti događanja. Proizvođenje takvih tvorevina nazivamo obično povijesnom praksom. **Praksa**³ prema tome ovdje znači **čovjekovo proizvođenje njegove humane zbilje**, tj. civilizacijsko-kulturni povijesni proces. Budući da u tom procesu ne sudjeluje čovjek samo kao živa jedinka, individuuum, nego kao **ličnost uvrštena u međuljudske odnose**, to je sam proces bitno društvene prirode. — Od širokog kompleksa pitanja koja nameće taj proces ovdje razmatram odnos slobode i prakse, i to: je li sloboda proizvod prakse na nekom njezinu razvojnom stupnju? ili je ona bitan uvjet prakse, dakle i konstituirajući faktor svih njezinih načina pojavljivanja? vode li svi načini pojavljivanja prakse nužno prema slobodi, ili može biti i drugačije?

U razmatranju tih pitanja potrebno je razlikovati izvornu cjelovitost prakse od njezinih pojedinih komponenti koje mogu

¹ Za oznaku individualizacije temporalnog **bivstvovanja** (trajanje u njevoj originalnosti) upotrebljavam termin »bivstvo«. Termin »bit«, ukoliko ovdje dolazi u odnosu prema čovjeku, znači generalizaciju bivstva.

² Kategoriju **smisla** ne uzimam ovdje u racionalističkom, nego u fenomenološkom značenju.

³ Termin je konvencionalan. Mislim da u Marxa za isti pojam ponajviše odgovara termin »rad« (Arbeit), dakle ne za samo otuđene oblike djelatnosti; to se vidi i iz niže citiranih mjesta. No kako »rad« znači upravo svjesnu svršenu djelatnost, dok »praksa« podrazumijeva i faktore spontanosti, zadržavam oba termina. Termin »djelatnost« bez bližih oznaka može značiti i nagonско djelovanje, te je preširok.

biti zahvaćene procesom otuđenja. Izvorna i cjelovita, praksa je bitna čovjekova djelatnost; no otuđeni oblici negiraju bit iz koje i sami proizlaze. — »... čovjeku se rad, **životna djelatnost** sam **proizvodni život** pojavljuje samo kao **sredstvo** za zadovoljenje jedne potrebe, potrebe održanja fizičke egzistencije. Međutim, proizvodni život je rodni život. To je život koji proizvodi život. U načinu životne djelatnosti leži cjelokupan karakter vrste, njen rodni karakter, a slobodna svjesna djelatnost je čovjekov rodni karakter. Sam život pojavljuje se samo kao **sredstvo za život**«⁴. U tih nekoliko Marxovih rečenica jasno su izražena osnovna svojstva otuđenog rada: parcijalizacija (cijepanje u komponente koje se odvajaju od originalne cjeline), gubitak slobode i preokretanje odnosa sredstvo — svrha. — U originalnosti stvaralačkog rada dakle održanje fizičke egzistencije ima značenje sredstva; u otuđenom radu odnos je preokrenut. U stvaralačkom radu potvrđuje se čovjek u onome što on bitno **jest**; održanje fizičke egzistencije zavisi, međutim, od toga što on u nekoj situaciji ili stupnju svog razvitka **ima** (vlasništvo, vlast, moć nad stvari i ljudima). Originalna praksa zbiva se dakle u dimenziji čovjekova **biti**, unutar koje se **imati** pojavljuje u ulozi posredovanja.

* * *

Stvaralačka djelatnost može se javiti u relativno jednostavnim oblicima kao, recimo, neki neposrednom dovtljivošću riješen tehnički zadatak ili neposredan lirski pjesnički izraz. Ti se oblici mogu u prvi mah činiti individualnima i slobodnima, no u stvari sadrže mnogostruk splet društvenih veza, koje su u takvoj individualiziranosti često teško uočljive. Razmotrimo stoga neki kompleksniji slučaj.

Arhitekt koji projektira zgradu mora imati na umu uvjete poduzetnika i realne prilike u kojima će se odvijati gradnja; mora raspolagati stanovitim stupnjem poznavanja zakonitosti prirode i znati to primijeniti u nacrtu svog plana. Dok razvija ovu tehničku komponentu svoje djelatnosti, on bira između različitih mogućnosti izvedbe. Njegov je izbor objektivno uvjetovan, prema tome njegovi postupci nisu proizvoljni; ipak, oni su nemogući bez stanovitog stupnja slobode u odlučivanju. Izbor između različitih tehničkih rješenja mogao bi izostati samo onda kad bi autor savršeno poznao zakonitosti prirode i imao savršenu koncepciju svršnosti svog projekta uz potpunu evidenciju najboljeg rješenja. To je međutim nemoguće. Njegovo znanje ostaje uvijek relativno. U **tehničkoj komponenti prakse javlja se dakle sloboda pod vidom odluke između različitih mogućih rješenja i izbora jednoga od njih.** — U nekim slučajevima, recimo kad se radi o projektu neke ka-

⁴ Marx — Engels, **Rani radovi**, »Naprijed«, 1967; str. 251 (I **Ekonomsko-filozofski rukopis**, »Otuđeni rad«). Pod izrazom »Gattung« (vrsta, rod) misli se rodni pojam, dakle bit; na primjer u rečenici: »In der Art der Leberstätigkeit liegt der ganze Charakter einer species, der Gattungscharakter, und die freie bewusste Tätigkeit ist der Gattungscharakter des Menschen.«

zališne zgrade očekuje se od arhitekta da osim tehničkog rješenja pokaže i umjetničku invenciju. Mogućnosti tehničkih rješenja javljaju se onda kao činioci unutar novog sistema biranja koje prema estetskim kriterijima obavlja autor. On ne samo da prema proračunu procjenjuje tehničke prednosti, nego i estetski vrednuje. U doživljaju kojim se bira prema ličnom vrednovanju sloboda se pojavljuje u potpunijem obliku. **Tehnička rješenja postaju sadržajem stvaralačkog izraza.** Izbor se ni sada ne vrši proizvoljno, nego prema odnosima koji vladaju u umjetnikovom kozmosu vrednota.⁵ Ovi odnosi mogu biti zahvaćeni i izraženi periferno i difuzno. Koherencija ili umjetnička logika djela tada je nedostatna. Ako su oni takvi i u samom doživljavanju umjetnika, radit će se samo o više ili manje duhovitim tehničkim kombinacijama. No ako se doživljavanje produbljuje, koherentnost vrednota postaje izraženija otkrivajući unutarnje jedinstvo iz kojega njihovi odnosi proizlaze: **izvorni sloj ili bivstvo ličnosti.** Koliko umjetnikov akt vrednovanja dublje zahvati i izrazi smisao toga izvornog sloja, toliko mu djelo posjeduje više autentičnosti i umjetničke istinitosti. Toliko je ujedno manje slučajnosti u izražajnom obliku, a **umjetnikovo doživljavanje slobode putem djela toliko je potpunije.** — Analogno se događa na području etičkog i istinosnog vrednovanja, kad društveni reformator, revolucionar ili učenjak stvaralački realiziraju svoje ideje i otkrića usprkos riziku možda čak i biološkog života i doživljavaju svoju djelatnost toliko više kao afirmaciju slobode, koliko više svoje unutarnje koherencije u nju unose.

* * *

U doživljajnoj zbilji sloboda se dakle ne javlja kao prosta neodređenost ili proizvoljnost, nego u dijalektičkoj vezi s nekim oblikom određenosti. Kao egzistencijalni fenomen ona se ne da adekvatno izraziti kategorijom određenost—neodređenost (tj. dijalektičkim jedinstvom proturječja koje daje više mogućnosti nego formalno-logičke kategorije). No želimo li očitovanje slobode u čovjekovoj stvaralačkoj aktivnosti osvijetliti tom kategorijom, može se reći da se radi o međusobnom djelovanju više tipova određenosti, od kojih barem jedan, i to onaj koji je ontički fundamentalan, nije kompletan, tj. sadrži i faktore neodređenosti. U toj interakciji različitih tipova određenosti ontički fundament može nositi višeslojne strukture koje nastaju aktima procjenjivanja i vrednovanja. Prema tome koliko zahvaća u te strukture, javlja se i sloboda u različitim, više ili manje razvijenim oblicima.

Ona se može javiti kao odlučivanje na temelju razumskog rasuđivanja koje ne angažira dublje slojeve ličnosti; ili kao otkla-

⁵ **Vrednote** su ovdje shvaćene kao očitovanja bivstva ličnosti. Promjena njihova reda (prevrednovanje) jest stvaralačkoga karaktera, ako se u novome kozmosu vrednota to bivstvo izvornije očituje. — **Vrijednost** smatram općenitijim terminom, i za ekonomsko područje, dok se značenje **vrednota** odnosi specijalno na etičko, estetsko i istinosno.

njanje nekog načina ponašanja na temelju procjene vanjske koristi ili štete. Otklanjanje može međutim imati i dubok korijen u ličnosti, pa i biti izvorno zasnovano. Tada ima isto značenje kao i pozitivan stvaralački čin.

U punom smislu doživljava čovjek slobodu u stvaralačkom djelu. Kako se ono sastoji u tome da se neiscrpan smisao bivstva izrazi u predmetnom sadržaju, to je njegov izraz uvijek nov, a stvaralačka djelatnost jest neprestano mijenjanje svijeta. Promijeniti nešto i proizvesti novo znači negirati uvjete onoga što je dato. Ako se, kao u čovjekovu radu, to mijenja svjesno⁶, znači to ujedno posjedovati svijest o mogućnosti negiranja datih uvjeta, u krajnjoj liniji svijest o mogućnosti negiranja uvjeta kao takvih, tj. svijest o bezuvjetnosti. Ta **svijest o bezuvjetnosti jest bit slobode**, tj. ono što se pojavljuje u svim oblicima očitovanja slobode.

Sloboda nije ovdje mišljena u negativnom smislu kao »sloboda od...« (u krajnjoj liniji sloboda od eksploatacije bilo materijalne bilo duhovne), nego u prvom redu u pozitivnom, tj. **kao stvaralačka izvornost**, bezuvjetnost iz koje proizlazi mogućnost mijenjanja datih uvjeta. Ona je, prema tome, u prvom redu lična sloboda i kao takva preduvjet pozitivne društvene slobode.

Društvena se sloboda osniva na ličnoj slobodi i nije moguća bez nje. No ona nije naprosto zbroj ličnih sloboda, nego ima svoju specifičnost u strukturama međuljudskih odnosa. Te strukture nastaju i razvijaju se u povijesnom procesu kojemu je subjekt čovjek kao djelatno biće. Jednom nastale, one utječu na formiranje samog subjekta koji ih u interakciji s prirodom i datom društvenom situacijom preobražava i proizvodi nove.

* * *

U ostvarivanju zamišljenog projekta na gradilištu zgrade jedan radnik radi na dizalici. Napregnutost mišića lica i tijela odaju psihofizičku koncentraciju koja je upravljena na smanjivanje slučajnosti u pokretima, na usklađivanje pokreta s kretanjem dijelova stroja. Mnoge pokrete on čini automatski, no kako se radi o složenom obrascu ponašanja, potrebna je ipak pažnja koja ih usklađuje i koja, s druge strane, isključuje misaonu koncentraciju na nešto drugo. Izbor različitih pokreta malo dolazi u obzir. Proizvoljnost bi smanjila efekt rada i mogla bi ugroziti radni proces. Ponekad postoje variranja u pokretima, jer se proces ne odvija strogo ciklički nego se u njega uklapaju vanjski činioci koji su u vezi s cjelokupnim radom na gradilištu i s prirodnim zbivanjem. Svršnost koja se u takvim pokretima očituje uklopljena je, dakle, u šire cjeline. Stoga se ne mogu iz cjelokupne situacije isključiti indeterminirani događaji, već i stoga što se oni ne mogu

⁶ »Ali ono što unaprijed odvaja i najgorega graditelja od najbolje pčele jest to da je on svoju gradnju izradio u glavi prije nego što će je izgraditi u vosku. Na završetku procesa rada izlazi rezultat kakav je na početku procesa već postojao u radnikovoj zamisli, dakle idealno.« K. Marx, *Kapital I*, str. 135, »Kultura«, 1947.

isključiti iz prirodnog zbivanja koje tvori osnovu i materijalnih procesa čovjekova organizma i kretanja stroja. Mogući udio neodređenosti u prirodnom zbivanju ne sačinjava još slobodu, samo je uvjet za nju. Kad u prirodnom zbivanju ne bi bilo neodređenosti, nijedan pokret organizma ne bi mogao nastati iz lične inicijative; čovjekova praksa bila bi prema tome sasvim determinirana prirodnom zakonitošću, tj. potpuno neslobodna. No kako je zakonitost materije uz svoje linije determiniranosti, čini se, poput mrežastog tkiva posvuda izrešetana neodređenošću, daje joj to plastičnost u odnosu prema nekom drugom tipu zakonitosti, recimo onome kojemu je nosilac čovjekova inicijativa.

Sama zakonitost prirodnog zbivanja ne poništava dakle slobodu ljudske prakse, no takva posljedica može za pojedine komponente proizaći iz uklopljenosti u mehanizam radnog procesa. — Može li se djelatnost radnika na dizalici nazvati slobodnom? Može li se samodisciplina potrebna za takvo ponašanje shvatiti kao razvijanje njegove ljudske prirode, kao nešto što bi donekle nalikovalo slobodi? Očito je da je to nemoguće. Dok obavlja svoju funkciju unutar radnog procesa, njegova je djelatnost neslobodna. Međutim, kao čovjek, on može doživjeti dostojanstvo i realnu vrijednost svog rada uvidom u cjelovitost procesa u kojem sudjeluje i koji se bez njegova sudjelovanja ne bi mogao odvijati. Stoga je potrebno, ukoliko mehanički rad još nije zamijenjen strojem, upravo čovjeku koji ga obavlja omogućiti da sudjeluje u dinamici cjeline.

* * *

U cjelovitosti prakse javljaju se dakle dvije osnovne komponente:

- a) izvorni nosilac smisla aktivnosti,
- b) tehnika predmetnog izražavanja tog smisla.

Jedna i druga komponenta mogu težiti prema osamostaljenju. U prvom slučaju rezultat će biti kontemplativno razmatranje, a u drugom tendencija prema tehnicizmu. Originalna potpunost prakse ostvaruje se samo onda kad se izvorna komponenta, nosilac smisla, izražava tehničkom komponentom.

Prva komponenta nazvana je ovdje **izvornom** jer iz nje proizlazi stvaralaštvo prakse. Ako se tehnička komponenta izolira od nosioca smisla, ona će se još neko vrijeme razvijati kao primjena i variranje sadržaja koji je primila iz originalnosti prakse. No kad se iscrpe te mogućnosti, sve će više degenerirati u tehnicizam. Određene zakonitosti društvenih formacija utječu na tu pojavu. Jačanje tehnicističkih tendencija može privremeno izgledati kao ubrzavanje razvitka, jer se sužavanjem duhovnih funkcija na razumsku refleksiju, koja tu u prvom redu djeluje, mogu brže postizavati neki specifični rezultati. Duhovni rad oslobađa se vrednovanja, preostaje samo procjenjivanje koje se može proračunati. Uskoro, zbog istog razloga, počinju društvene skupine zahvaćene tim procesom zaostajati u općem kulturnom kretanju. Prenosi se to i na područje materijalne proizvodnje (ukoliko se ne primje-

njuju tuđi izumi jer je za znanstvena otkrića, koja to područje primjenjuje, pod jednako potrebna slobodna ljudska ličnost kao i za druge oblike kulturnog stvaralaštva. Prema tome, razvijanje humanističke kulture — u smislu originalne potpunosti prakse unutar društvenih skupina — uvjetuje napredak ne samo na izv. humanističkom području, nego i na području tehnike i materijalne proizvodnje. U interesu je dakle i samih tih područja da originalna potpunost društvene prakse bude sačuvana.

Ako se — u našem slučaju građenja jedne kazališne zgrade — putem dramske umjetnosti te glasa i pokreta glumaca bude u njoj razvijalo razumijevanje izvorno-ljudskog, što ujedno znači i međuljudsko razumijevanje, djelo će odgovoriti svojoj unutarnjoj svrsi. Može se reći da je ta unutarnja svrha u službi slobode, jer **aktivno razumijevanje izvorno-ljudskog jest ozbiljavanje slobode**. To je, naime, aktualiziranje čovjekova bivstva. Djelo je dakle namijenjeno slobodi — no ako se zagledamo u njegovu realnu izvedbu, nalazimo situacije neslobode. Pisac dramskog djela i arhitekt koji projektira zgradu svojom djelatnošću razvijaju vlastitu ljudsku prirodu, imaju udjela u slobodi. No među glumcima vjerojatno bi se našao netko čiji je slučaj u tom pogledu analogan onome radnika na dizalici. Ako se takvi načini djelatnosti izdvoje iz cjeline pothvata, ostaju otuđeni, tj. podređeni nekoj vanjskoj svrsi, ponajviše održavanju fizičkog opstanka. Ljudska priroda kao takva putem njih se ne razvija, nego služi nečemu drugome.

* * *

Činjenica da u realnom procesu proizvodnje, ne samo materijalne nego i duhovne, postoje situacije u kojima je čovjekovo ponašanje neslobodno, nije iznimna nego redovita pojava. Ona će možda takva i ostati. Naime, napredak tehnike omogućava, do duše, da se mehanički rad sve više zamjenjuje strojem, no taj isti napredak istodobno otvara nove situacije u kojima se čovjek nalazi u okolnostima neslobode. (Lijepo to ilustrira situacija astronauta u svemirskom brodu.)

U sve većoj diferencijaciji radnog procesa neizbježno dolazi do automatizacije pojedinih njegovih komponenata. Sprečavati takvu diferencijaciju da bi se donekle zadržala cjelovitost rada pojedinca ili malih grupa značilo bi raditi suprotno interesima samih proizvođača, jer bi ih to izvrglo svim neprilikama koje dolaze od zaostajanja u općem privrednom kretanju. Rješenje ne leži na individualnom planu, nego na društvenom. Ako čovjek koji u radnom procesu obavlja neku mehaničku funkciju ima uvid u sam proces ne samo s obzirom na sektor na kojem radi, nego i s obzirom na njegovo cjelovito društveno značenje i može u njemu punopravno sudjelovati, savladava se time izoliranost njegove specifične funkcije i on kao čovjek sudjeluje u stvaralaštvu cjeline. Rezultati istraživanja na tom području pokazuju da upravo tvornički radnik koji pretežno mehanički radi doživljava značenje svog rada više u cjelovitom funkcioniranju kolektiva i po-

štovanju sebe kao čovjeka, nego u samom trenutku njegova fizičkog i privatno-društvenog održanja i prosperiteta. To govori u prilog nastojanju za samoupravnim organiziranjem radnog procesa, što jedino omogućava da se u društvu — koje stoji na stanovištu da svaki čovjek ima neotuđivo pravo da radi i radom razvija svoju ličnost, stvarajući tako temelje svoje i društvene slobode — ti ciljevi zaista i ostvaruju. Skraćivanje radnog dana pridonosi istom cilju, no samo za sebe ne bi bilo rješenje, jer bi izivljavanje ljudske slobode bilo tada odvojeno od društvenog proizvodnog procesa, što bi ujedno značilo i odvajanje njegova usmjeravanja od odlučivanja neposrednih proizvođača.

Zahvatiti cjelovito značenje radnog procesa može se, dakaiko, samo svjesnim putem. Prema tome povećava se važnost razvijanja svijesti, da bi čovjek mogao obavljati svoju ulogu subjekta rada. On to ipak ne može bez uvida u objektivno stanje radnog procesa — što se putem razvijene elektronike može danas učiniti prezentnim u principu svakom proizvođaču (bez čega nema istinskog samoupravljanja). To, a s druge strane i činjenica da jednako intelektualnim kao i manualnim funkcijama, ako se separiraju, prijeti mehaniziranje, danas sve više približava manualnog i intelektualnog radnika (uz još druge značajke suvremene proizvodnje). Moguće je dakle prevladati proturječnost da napredak tehnike — po svojoj biti i porijeklu humanoga karaktera — nehumano djeluje. Potrebna automatizacija i diferencijacija radnog procesa ne moraju težiti prema dezintegraciji društvenog rada i dezintegraciji čovjeka, ako postoji na slobodnom sudjelovanju i objektivnom uvidu zasnovana koherencija cjeline.

Ako je »slobodna svjesna djelatnost čovjekov rodni karakter«, logično je da se čovjek upravo svjesnim putem uklapa u društvenu cjelovitost rada. U tom smislu »svijest ne može nikada biti nešto drugo nego svjestan bitak, a bitak ljudi je njihov stvarni životni proces.«⁷ Kako se taj stvarni životni proces ljudi očituje kao povijesni razvitak, karakteriziran mijenjanjem zatečenog svijeta i proizvođenjem novoga, držimo da Marx smatra da svijest ima bitnu ulogu u kretanju povijesti. Ona stvaralački sudjeluje u tom kretanju, ako su joj prisutne kreativne snage proizvodnja novoga, što pretpostavlja kritičko negiranje datih uvjeta u kojima postoji staro. Ukoliko se međutim svijest degradira na prosto odražavanje onoga što postoji na nekom razvojnem stupnju, zapravo na odražavanje »naglavce kao u cameri obscuri«,⁸ jer svako statičko održavanje jest takvo, tj. na ideologiju, ona će igrati stanovitu pozitivnu ulogu samo u konzerviranju onoga što postoji, ali se neće moći stvaralački angažirati u mijenjanju svijeta.

⁷Marx — Engels, *Rani radovi*, str. 370. («Njemačka ideologija»), »Naprijed«, Zagreb, 1967.

⁸ Isto.

Zakonitost povijesnog razvitka, osobito kapitalističkog načina proizvodnje, uvjetovala je ubrzani rast tehničke komponente prakse. Izdvojivši se od ostalih, postaje tehnika veoma pogodno sredstvo za ostvarivanje interesa društvenih grupa u čijim su rukama snage proizvodnje. Svrha tako dezintegriranog radnog procesa nije čovjek kao subjekt rada, niti rad kao generička djelatnost ljudi nego, isprva, prosperitet društvenih grupa koje su zagospodarile procesom. No kako se, istom zakonitošću, unutar takvih grupa postepeno gubi svako vrednovanje osim kvantitativnog procjenjivanja, sve se više društvene relacije pretvaraju u veze i antagonizme kvantitativnih stupnjeva moći. Težnja prema prosperitetu počinje ustupati mjesto prostoj tendenciji za porastom moći, koja prijeto uništenjem svim takvim mogućim ili stvarnim središtima i, konačno, samouništenjem. Ukoliko je, u vrto-glavoj spontanosti takvog procesa, svijest ljudi također otuđena, tj. ideologizirana, ona samo povećava potencijal sukoba. Jedino kritička, ideologijama neuspavana svijest može djelovati na uspostavljanje originalne cjelovitosti prakse, dakle i čovjekove slobode.

* * *

Na postavljena pitanja proizlaze ovi odgovori:

Sloboda je izvorni trenutak prakse. Ona prožima cjelokupni povijesni proizvodni i civilizacijsko-kulturni proces kao njegov bitan uvjet. Stoga ne može biti tek proizvod toga procesa (prakse) na nekom njegovu razvojnem stupnju, jer bez slobode kao svijesti o bezuvjetnosti u ličnom doživljavanju čovjeka taj proces ne bi bio ni započeo. Sloboda se javlja sa čovjekom.

Ukoliko se praksa javlja u originalnom obliku, tj. kao stvaralačka djelatnost, ona je potvrđivanje čovjekova bivstva i vodi prema slobodi. No pojedine njezine komponente mogu se izdvojiti iz originalne cjelovitosti i biti zahvaćene procesom otuđenja. Ako se ta odvojenost i fenomen otuđenja produbljuju, mogu takve komponente degenerirati u tehnicizam te sloboda prestaje biti njihov konstitutivni činilac. Ona se u njima dijalektički preokreće u svoju suprotnost, u porobljenost čovjeka otuđenom radu (ili stroju kao sredstvu tog rada). Takvi načini prakse, prema tome, ne vode slobodi, nego sve većem učvršćivanju i rastu čovjekove porobljenosti. Taj je proces utoliko opasniji ukoliko čovjek nije svjestan svog sudjelovanja u njemu, tj. koliko mu je svijest zahvaćena ideološkim otuđivanjem.

Međutim, kako se to nikada ne može provesti bez ostatka, jer se čovjekove kreativne energije dadu samo više ili manje uspatati, ali ne i sasvim zbrisati, postoji mogućnost, premda ne i neminovnost izlaska iz takvih situacija neslobode.

SOME PROBLEMS IN THE RELATION BETWEEN LIBERTY
AND PRACTICE

(Summary)

Practice is considered as man's production of human actuality, i. e. as the civilisatory-cultural historical process. Some problems in the relation between liberty and practice are discussed: thus also whether liberty is a product of practice at some degree of its development, or an essential condition of practice, hence a constituting factor of all modes of its appearance. Do all modes of appearance of practice necessarily lead towards liberty, or are there other possible ways?

Liberty in this context is considered less in the sense of »freedom from...« and principally in the positive sense, i. e. as creative originality, from which arises the possibility of changing given conditions. It is, accordingly, personal liberty, and as such a precondition for positive social liberty.

In order to obtain answers to the questions posed above it is first necessary to establish the difference between **original completeness of practice** and its individual **components which can be involved in the process of alienation**. The difference is explained on the basis of Marx's standpoints as expressed in the chapter on »Estranged Work« in the **First Economico-Philosophical Manuscript**.

From the analysis of some forms of the practice follows:

Liberty permeates the entire historical production and civilisatory-cultural process and is the essential condition for it. Liberty cannot merely be a product of this process (practice) at some degree of its development, because without liberty in the personal experience of man that process would not have started at all. Liberty appears with man.

Practice in its original form, i. e. creative activity, is a confirmation of man as a free being, hence leads to liberty, yet some of its components may be involved in the process of alienation. In so far as separation and alienation grow, practice does not lead to liberty but rather, on the contrary, to stronger enslavement of men. The process is the more dangerous the less man is conscious of taking part in it, i. e. as far as his consciousness is involved in ideological estrangement. However, since it is impossible for this to be carried out completely because man's creative forces can be lulled to sleep, more or less but never completely, there is a possibility for him to come out from such a state of nonliberty.